
ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ

ՎՈԼՈՂՅԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետությունում շուկայական հարաբերություններին անցնելու առիթով կատարված տնտեսական վերափոխումներն ուղեկցվեցին նաև սոցիալական փոփոխություններով: Այսպես, դեռևս ԽՍՀՄ-ի կազմում Հայաստանը արտադրում էր 13-13,5 մլրդ ռուբլու հասարակական արդյունք, որը իր մեծությամբ առավել մոտ է համախառն ներքին արդյունքին (ՀՆԱ)¹: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ դա հաշվարկվում էր միայն նյութական արտադրության ոլորտում, իսկ սպասարկման ոլորտի բաժինը տնտեսության կառուցվածքում (ըստ զբաղվածների թվի) հասնում էր 29 %-ի²: Հետևաբար, եթե այդ էլ ավելացնենք, ապա կստանանք մոտ 18-18,5 միլիարդ ռուբլու ՀՆԱ կամ 13-13,5 մլրդ դոլար (1 դոլար=1,35 ռուբլի)³: Համեմատության համար նշենք, որ Հոլանդիայում բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ն կազմում էր 8,4 հազար դոլար, իսկ Հայաստանում՝ 3,9 հազար դոլար⁴: Դրա հետ մեկտեղ՝ Հայաստանը այլ աղբյուրներից ստացած եկամուտներով սպառում էր 17 մլրդ դոլար, այսինքն՝ 25 %-ով ավելի, քան արտադրում էր: Հենց այդ գումարի՝ 13,5 մլրդ դոլարի հաշվին Հայաստանի բնակչությունը մեկ շնչին ընկնող սպառման մակարդակով (տարեկան 4900 դոլար) գրեթե հավասարվում էր Հունաստանին և Իսրայելին⁵: Սակայն շուկայական տնտեսության անցման սկզբնական շրջանում (1990-1994 թթ.) իրավիճակը խիստ փոխվեց: ԽՍՀՄ տնտեսական կապերի խզումը, արցախյան պատերազմը, Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից Հայաստանի տնտեսական շրջափակումը, էներգետիկ ճգնաժամը և այլն հանգեցրին ՀՆԱ-ի կտրուկ նվազման (59 %): Այսպիսի պայմաններում Հայաստանի բնակչությունը ընկավ սոցիալական ծանր կացության մեջ: Վերափոխումների հետևանքով երկրում տիրում էր համատարած գործազրկություն և աղքատություն: Քաղաքական և տնտեսական անկայություն ձեռք բերած նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառայան բազում սոցիալական խնդիրներ, որոնք պահանջում էին անհապաղ լուծում:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը տարեգիրք», Եր., 1987, էջ 8:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 17:

³ Տե՛ս «Տնտեսական վերափոխումները անցումային շրջանում», Եր., 1999, էջ 278:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 278-279:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 279:

Երկրի սոցիալական հատվածը կազմված է մի շարք ճյուղերից: Սովորաբար անվանում են սոցիալական ենթակառուցվածքներ (կրթություն, առողջապահություն, սոցիալական ապահովություն, բնակարանային-կենցաղային տնտեսություն), իսկ սոցիալ-մշակութային ոլորտը ներառում է գիտությունը, մշակույթը, հաղորդակցությունը և այլն: Այստեղ պահանջվում էին համապատասխան սոցիալական քաղաքականության մշակում և կիրառում:

Պետության սոցիալական քաղաքականության հիմքում, բնակչության սոցիալական պաշտպանությունից և սոցիալական ապահովությունից (հաշմանդամների և թոշակառուների, ծերերի, երեխաների և ընտանիքների օգնություն) բացի, ընկած է նաև եկամուտների քաղաքականությունը: Իհարկե, ազգային հաշիվների համակարգում (ԱՀՀ) կան տվյալներ ազգային եկամուտների բաշխման չափերի մասին, որոնք վերաբերում են ինստիտուցիոնալ հատվածներին՝ ըստ տնային տնտեսությունների: Մակայն դրանք հաճախակի լուսաբանվում են առանց սղաճի հաշվառման և բավական ուշացումներով: Վիճակագրական տվյալներում բացակայում են նաև անձնական օժանդակ տնտեսություններից ստացվող եկամուտների մասին տեղեկությունները:

Եկամուտների ուսումնասիրության և վերլուծության համար անհրաժեշտ է լուսաբանել, թե ինչպես են դրանք բաշխվում բնակչության տարբեր խմբերի միջև (եկամուտների դիֆերենցացում): Այն դրամական եկամուտների բաշխումն է ըստ 10 %-անոց կամ 20 %-անոց բնակչության խմբերի (ըստ դեցիլների կամ կվինտեղների): Եկամուտների բարձր կենտրոնացումը վերին դեցիլում և եկամուտի ցածր չափը (մեծությունը) ներքևի դեցիլում ցույց են տալիս բնակչության եկամուտների բաշխման կտրուկ դիֆերենցացումը, այսինքն՝ թե վերին շերտի բնակչության եկամուտները քանի անգամ են գերազանցում ներքին շերտի եկամուտները: Բնակչության եկամուտների բաշխման մյուս ցուցանիշը Ջինիի ինդեքսն է, որը հաշվարկվում է 0-1 կամ 0-100 գործակցով: Ընդ որում՝ երկու ցուցանիշներն էլ հաշվարկվում են ըստ ապառողական ծախսերի (սպառումի):

Եթե դիտարկենք ըստ դեցիլային բաշխման սկզբունքի, ապա հետխորհրդային երկրներից ծախսերի տեսակետից ամենացածր դիֆերենցացումը (վերին շերտի հարաբերությունը ներքին դեցիլի նկատմամբ) ունեցել են Բելառուսը, Ղազախստանը և Ղրղզստանը (5,9-6,9 անգամ), իսկ ամենաբարձր դիֆերենցացումը՝ Ռուսաստանը, Վրաստանը և Թուրքմենստանը (12,2-15,2 անգամ): Իսկ եթե դիտարկենք ըստ Ջինիի ինդեքսի, ապա ծախսերի ամենափոքր դիֆերենցացումը ունեցել են Բելառուսը և Ուկրաինան: Այսպիսով, ըստ եկամուտների դիֆերեն-

ցացման տարբեր սոցիալ-տնտեսական մոդելների՝ նկատելիորեն տարբերվում են հետխորհրդային երկրները: Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա եկամուտների բաշխման դիֆերենցացումով այն ունեցել է միջին մակարդակ: Սակայն պետք է նշել, որ այդ ցուցանիշը Հայաստանում ավելի բարձր է, քան հետխորհրդային մյուս երկրներում, քանի որ Հայաստանում ստվերային տնտեսությունը, հանձինս օլիգոպոլիաների, ունի մեծ տեսակարար կշիռ (30-50 %): Դրա հետ մեկտեղ պետք է նշել, որ Հայաստանում բնակչության դրամական եկամուտների ընդհանուր ծավալում աշխատանքային եկամուտների տեսակարար կշիռը նվազել է մոտ երեք անգամ: Դրանք դադարել են կենսամակարդակը ապահովելու հիմնական միջոց լինելուց: Եկամուտների հոդվածներից նշանակալից տեսակարար կշիռ ունեն ձեռնարկատիրությունից ստացված եկամուտները, արտասահմանյան մասնավոր տրանսֆերտները (22-37 %), սոցիալական վճարները, անձնական օժանդակ տնտեսությունից ստացված եկամուտները և այլն:

Աղյուսակ 1

Բնակչության եկամուտների դիֆերենցացումը հետխորհրդային երկրներում (1998-2008 թթ.)⁶

Երկրներ	Բնակչության ցածր եկամուտներ ունեցողների 10 %-ի բաժինը (ծախսեր)	Բնակչության բարձր եկամուտներ ունեցողների 10 %-ի բաժինը (ծախսեր)	Ջինիի ինդեքսը
Ռուսաստան	2,4	30,6	0,423
Բելառուս	3,2	26,4	0,297
Մոլդովա	4,7	46,8	0,332
Ուկրաինա	3,9	23,0	0,281
Ադրբեջան	3,1	29,5	0,365
Հայաստան	3,6	29,0	0,338
Վրաստան	2,0	30,3	0,404
Ղազախստան	3,0	25,9	0,339
Ղրղըզստան	3,8	24,3	0,303
Տաջիկստան	3,3	25,6	0,326
Թուրքմենստան	2,6	31,7	0,408
Ուզբեկստան	2,8	29,6	0,368
Լատվիա	2,6	29,1	0,377
Լիտվա	2,7	27,7	0,360
Էստոնիա	2,5	27,6	0,358

Եկամուտների անհավասարությունը և բևեռացումը հատուկ են բոլոր երկրներին, այդ թվում նաև զարգացած երկրներին: Եկամուտների բաշխման անհավասարությամբ աչքի են ընկնում հատկապես Լատինական Ամերիկայի երկրները: Օրինակ՝ Բրազիլիայում շուկայա-

⁶ Տե՛ս «Россия в цифрах, краткий статический сборник». М., 2009, էջ 123:

կան վերափոխումների ժամանակ ամենահարուստ 20 % բնակչության տարեկան եկամուտները 32 անգամ գերազանցում են 20 % ամենաաղքատ բնակչության եկամուտները: Գրեթե նման իրավիճակ է Հայաստանում:

Եկամուտների բաշխման նման բևեռացման պայմաններում նույնիսկ տնտեսական աճն անմիջականորեն դեր չի կարող խաղալ, և սոցիալապես խոցելի խմբերի հետ միասին ստորին դեցիլներում են հայտնվում նաև բարձր որակավորում ունեցող մասնագետները: Բնակչության նման բևեռացումը խոսում է այն մասին, որ Հայաստանում դեռևս չի ձևավորվել միջին խավ, ինչը ունի ոչ միայն սոցիալական, այլև քաղաքական նշանակություն: Հետևաբար, պետությունը պետք է ձեռնարկի համապատասխան միջոցառումներ եկամուտների բաշխման ոլորտում որոշակի համահարթեցման համար: Սակայն դա պետք է կատարվի տրամաբանված, քանի որ չափից դուրս համահարթեցումը (հավասար բաշխումը) կթուլացնի աշխատանքի ակտիվությունը և արտադրության արդյունավետությունը:

Եկամուտների բաշխման ճիշտ քաղաքականությունը էական նշանակություն ունի աղքատության հաղթահարման գործում: Այն իրականացվում է տարբեր մեթոդներով, ուղղություններով և միտված է երկրներում աղքատների թվի կրճատմանը: Աղքատության բաժինը հաշվելու համար տարբեր երկրներում օգտագործվում են տարատեսակ ցուցանիշներ, ինչպես օրինակ՝ կենսաապահովման անհրաժեշտ նվազագույն չափը, որը սպառողական զամբյուղն է (սննդամթերքի և ոչ պարենային ապրանքների ու ծառայությունների նվազագույն քանակը), որը անհրաժեշտ է մարդու առողջության պահպանման և նրա կենսագործունեությունը ապահովելու համար: Օրինակ՝ Ռուսաստանում այն կազմում է 5198 ռուբլի, իսկ աղքատ բնակչության տեսակարար կշիռը 14 տոկոս է: Հայաստանում աղքատների տեսակարար կշիռը բնակչության կազմում 34.1 տոկոս է: Տարբեր երկրների միջև աղքատությունը համեմատելու համար օգտագործվում է աղքատության պայմանական գիծ (շեմ): Համաշխարհային բանկը հաշվարկում է օրական 11 և 4 դոլար մեկ մարդու համար: Հետխորհրդային երկրների համար նպատակահարմար է օգտագործել օրական 4 դոլարը, որի դեպքում ունենում ենք աղյուսակ 2-ի պատկերը:

Մինչև 2008 թ. Հայաստանում աղքատների տեսակարար կշիռը իջավ 22.5 տոկոսի, սակայն 2008 թվականի ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո այն կրկին աճեց: Ներկայումս բնակչության երեք մարդուց մեկը աղքատ է:

Աղյուսակ 2

Հետխորհրդային երկրներում օրական 4 դոլարից ցածր ունեցող երկրների բաժինը բնակչության ընդհանուր թվի մեջ (2000-2014 թթ., %)⁷

Երկրներ		Երկրներ	
Ռուսաստան	45.3	Ղրղըզստան	72.5
Բելառուս	15.9	Տաջիկստան	84.7
Մոլդովա	64.7	Լատվիա	26.3
Ուկրաինա	44.7	Լիտվա	36.0
Ադրբեջան	85.9	Էստոնիա	33.2
Հայաստան	80.5	Վրաստան	61.9
Ղազախստան	56,7		

Սոցիալական քաղաքականության կարևոր բնութագրիչ է նաև մարդկային կապիտալի զարգացման ինդեքսը, որը կարելի է տեսնել աղյուսակ 3-ում:

Աղյուսակ 3

Մարդկային կապիտալի զարգացման ինդեքսը⁸

Երկրներ	1990 թ.	2014 թ.
Ռուսաստան	0.821	0.817
Բելառուս	0.795	0.826
Մոլդովա	0.735	0.720
Ուկրաինա	-	0.796
Ադրբեջան	-	0.787
Հայաստան	0.731	0.798
Վրաստան	-	0.778
Ղազախստան	0.778	0.804
Ղրղըզստան	-	0.710
Տաջիկստան	-	0.688
Թուրքմենստան	-	0.739
Ուզբեկստան	-	0.710
Լատվիա	0.803	0.866
Լիտվա	0.828	0.870
Էստոնիա	0.817	0.883

Աղյուսակի տվյալներից հետևում է, որ հետխորհրդային երկրներում մարդկային զարգացման ինդեքսով ամենաբարձր ցուցանիշներն ունեն Ռուսաստանը, Բելառուսը, Ղազախստանը և Մերձբալթյան երկրները: Ամենացածր ցուցանիշներն ունեն Ղրղըզստան, Ուզբեկստանը, Մոլդովան, Տաջիկստանը: Հայաստանը 0.798 ցուցանիշով զբաղեցնում է միջին դիրք և առաջ է Ադրբեջանից (0.795) և Վրաստանից

⁷ Տե՛ս **Булатов А. С.** Национальная экономика. М., 2015, էջ 136:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 138:

(0.778), որը հիմնականում պայմանավորված է կրթության բարձր որակով: Կյանքի միջին տևողությունը 73.5 տարի է, իսկ բնակչության մեկ շնչի ՀՆԱ-ն մոտ 3700 ԱՄՆ դոլար:

Վերը նշված ցուցանիշները վկայում են, որ Հայաստանում դեռևս առկա են սոցիալական չլուծված խնդիրներ, որոնք պահանջում են ճշգրիտ և արդարացի լուծումներ: Այս բոլորը նշանակում է, որ առանց երկրի համալիր արդիականացման անհնար է կատարել էական առաջընթաց և Հայաստանը դարձնել զարգացած երկիր: Տնտեսության զարգացումը խթանելու համար անհրաժեշտ է քաղաքական, սոցիալական և էթիկական (ամենից առաջ կոռուպցիայի դեմ պայքարի միջոցով) արդիականացում:

Առաջին հերթին անհրաժեշտ է արդիականացնել սոցիալական հատվածը, կրճատել աղքատության մակարդակը, ինչպես նաև եկամուտների բաշխման (չափից ավելի) անհավասարությունը, նվազագույն աշխատավարձի համապատասխան երաշխիքներ տալ, արտագաղթը, գործազրկությունը կրճատել և լրիվ զբաղվածություն ապահովել, աշխատավարձը ինդեքսավորել և վերջապես՝ սոցիալական ապահովության քաղաքականությունն ավելի ակտիվ կիրառել:

Բանալի բառեր – *սոցիալական վերափոխումներ, հասարակական ամբողջական արդյունք, ճգնաժամ, աղքատություն, Ջինի ինդեքս, կենսամակարդակ, բևեռացում, դեցիլ, օլիգոպոլիս*

ВОЛОДЯ ОВСЕПЯН – Социальные проблемы рыночных трансформаций. – В статье рассматриваются социальные проблемы, возникающие при переходе к рыночной экономике. Важное место занимает анализ неравенства в распределении доходов. Рассмотрены проблемы социальной защиты и показатели человеческого развития. Даются прогнозы на будущее и выносятся ряд рекомендаций.

Ключевые слова: *социальные преобразования, валовый общественный продукт, кризис, бедность, индекс Джини, уровень жизни, поляризация, олигополия*

VOLODYA HOVSEPYAN – Social Issues of Market Transformations. – The article deals with the social problems of transition to a market economy. The importance is given to the analysis of income inequality, social protection and human development indicators. In this regard, predictions and recommendations are made.

Key words: *Social transformations, Gross National Product, Social Security, System on National Accounts, Inflation, Differentiation, Gini index, Lorenz curve, Polarization, Consumer basket*